

„Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m.“

2005 m. birželio 14 d. Raseinių rajono savivaldybės iniciatyva įvyko mokslinė konferencija „Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m.“ Konferencija surengta Raseinių kultūros centre ir buvo organizuota kaip svarbiausia dalis renginių, skirtų Gedulo ir vilties dienai paminėti*. Kaip žinoma, 1940 m. birželio 14 d. Sovietų Sąjunga pradėjo tiesioginę nepriklausomos Lietuvos okupaciją, o 1941 m. birželio 14 d. ėmė masiškai tremti civilius gyventojus į Sibirą bei tolimosios Šiaurės Sovietų Sąjungos teritorijas. Dėl to ši birželio diena yra ypatinga Lietuvos istorijoje ir teikia progą prisiminti bei įprasminti 1940–1941 m. įvykius ir Lietuvos valstybės likimą XX a. Klausimą dėl sovietinės okupacijos žalos atlyginimo Lietuva, Latvija ir Estija svarsto aukščiausiu valstybės ir teisiniu lygiu, o tai sukelia atsakomąją oficialiosios Rusijos reakciją vertinant 1940 m. įvykius. Ši tema, įžengus į XXI a., nėra praradusi aktualumo. Tai atspindėjo ir konferencijos pabaigoje priimtas politinio pobūdžio kreipimasis.

Konferencijoje Raseiniuose dalyvavo aštuoni kviestiniai pranešėjai: istorikai, rašytojai ir visuomenės veikėjai iš Vilniaus. Pranešimus skaitė prof. habil. dr. Antanas Tyla – „Sovietų Sąjungos karas prieš Lietuvą 1939–

1941 m.“, dr. Eugenijus Grunskis – „1940–1941 m. Lietuvos gyventojų trėmimai pirmosios sovietinės okupacijos metais“, Nijolė Maslauskienė – „Aneksuotos Lietuvos administracija 1940–1941 m.: struktūra; Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos tautinė sudėtis 1939–1940, 1940–1941 m.; sovietizavimas ir rusifikavimas“, Izidorius Ignatavičius – „Lietuva SSRS akiratyje iki Molotovo ir Ribentropo pakto“, dr. Povilas Jakučionis – „Kolaborantų atsakomybės praktika Europos šalyse ir Lietuvoje“, dr. Arūnas Vyšniauskas – „Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos“, Vilius Bražėnas – „Pirmoji sovietų okupacija ją pergyvenusio akimis“ ir Birutė Burauskaitė – „Raseinių krašto gyventojų likimai pirmosios sovietinės okupacijos metais“.

Toliau pateikiamas šių eilučių autoriaus pranešimo tekstas, kuriame mėginama naujais aspektais įprasminti okupacinę patirtį, atsižvelgiant į pasikeitusią geopolitinę padėtį, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą ir tapus NATO nare. Taip pat aptariami 1940–1941 m. įvykių vertinimo istorijos vadovėliuose klausimai, kurie, kaip parodė 2005 m. diskusija Lietuvos žiniasklaidoje, kelia nemažą susidomėjimą visuomenėje.

* Gedulo ir vilties dienai skirti renginiai aprašyti Raseinių rajono laikraštyje. Žr.: „Nusilenkėme kančiai ir netekčiai“, *Naujas rytas*, 2005 m. birželio 18 d., Nr. 47, p. 1–2.

Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos

XX a. Lietuva du kartus buvo okupuota Vokietijos, du kartus – Sovietų Sąjungos. Jei vokiečių imperialistai ir brandino lietuvių žemių tiesioginės aneksijos planus, tai vis dėlto nespėjo jų įgyvendinti, nes pralaimėjo abu pasaulinius karus. Pralaimėjimas Antrajame pasauliniame kare reiškė bene didžiausią vokiečių tautos katastrofą per visą jos istoriją. Tačiau vokiečių tauta jaučiasi labai kalta dėl savo patirties, dėl Adolfo Hitlerio, nacių ir jų nusikaltimų žmonijai. Ypač vokiečiai atgailauja ir dar ilgai savo istorinėje atmintyje kentės dėl nacių vykdytos žydų genocido politikos.

Sovietų Sąjunga buvo ne tik okupantė, bet ir aneksavo Baltijos šalis, tai yra tiesiogiai prisijungė Lietuvą, Latviją ir Estiją, taip tarsi atkurdamą carų laikais užgrobtų žemių imperiją. Beje, sovietiniai diplomatai ir aiškino Vakarų šalyse, kad „Ivanas“ 1940 m. pasiėmė tai, kas jam anksčiau priklausė. Tačiau pati sovietinė imperija, sukurta jėga ir prievarta, jau yra subyrėjusi. Rusijoje pasikeitė santvarka, ir galima būtų manyti, kad rusai daugeliu aspektų galėtų pasmerkti Kremliaus politiką Josifo Stalino valdymo metais, kaip vokiečiai yra pasmerkę A. Hitlerį ir nacizmą. Tačiau daugelis ženklų rodo, kad pastaruoju metu oficialusis Kremlius linkęs nutylėti daug nemalonių sovietinės praeities faktų ar net tęsti sovietinės propagandos melą dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos savanoriško įstojimo į SSRS. Akivaizdu, kad dabartinius šalių santykius lemia tarpusavio interesai, tarptautinės teisės normos, ekonominis bendradarbiavimas ir kita. Praeities vertinimas čia nebūtinai yra ar turi būti pagrindinis veiksnys. Tačiau be istorijos interpretacijos neapsieisi. Yra dalykų, kurių lietuviai niekada nepamirš. Vienas iš svarbių mūsų istorinės

atminties momentų yra 1940 m. sovietinė okupacija bei aneksija.

Toliau pažvelgsime į 1940 m. įvykius platesniame kontekste ir aptarsime klausimus, kuriuos sprendžia ar turės spręsti Lietuvos istorikai. Dėl to ir pasirinktas toks pranešimo pavadinimas, kuriame yra žodis „konceptualizavimas“, nes bus kalbama apie koncepcijas ir jų kūrimą. Terminas koncepcija (kilęs nuo lotyniško žodžio *conceptio*) yra tam tikra bendra idėja, kuri apima kitas idėjas ir glaustai išreiškia sudėtingesnio reiškinių ar dalyko esmę. Su tuo susiduriame mokykliniuose istorijos vadovėliuose, kurie turi pateikti ne šiaip padrikus faktus, bet juos tarpusavyje susieti į rišlius ir nuoseklius pasakojimus. Vadovėlis kaip sisteminis veikalas turi ne tik suteikti žinių, bet ir įtikinti skaitytoją teiginių argumentais.

Istorijos vadovėlių koncepcijos Lietuvoje labai keitėsi 1990 m. atkūrus nepriklausomybę. Jos neišvengiamai keisis ir Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą. Dabar esame vienoje valstybių sąjungoje kartu su Vokietija ir Lenkija. Todėl turėtume labiau atsižvelgti į šių šalių istoriografines bei vadovėlines koncepcijas, kuriose aptariama ir Lietuva. Šios koncepcijos dažnai skiriasi nuo mūsų požiūrio, turi savo vidinę logiką, argumentaciją ir nėra taip paprastai atmestinos, net jeigu jos mums nepatinka. Vienas iš tokių konceptualiai priešingų požiūrių įsitvirtinęs vokiečių istoriografijoje.

Po 1990 m. išleistuose vadovėliuose vėl vėl vėl Lietuvos nepriklausomybę XX a. kaip savaime suprantamą ir dėsningą dalyką. Vokiečių istorikai taip pat neneigia, kad Lietuva tarp dviejų pasaulinių karų egzistavo kaip nepriklausoma valstybė. Tačiau tai esą tebuvo palankiai susiklosčiusių aplinky-

bių rezultatas. Vokiečių istorikas Gerdas Lindė 1965 m. netgi rašė, kad jau 1918 m., kai susikūrė nepriklausomos Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybės, jos buvo anachronizmas.

Norint giliau suvokti Lietuvos geopolitinę raidą, verta gilintis ir į 1918 m. padėtį, ypač į kaizerinės Vokietijos poziciją nuo tada, kai Berlyne buvo suprasta, jog karas pralaimėtas ir reikia keisti strategiją okupuotų kraštų atžvilgiu. Tai įvyko 1918 m. rugpjūčio mėn., ir tada Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje (*Auswärtiges Amt*) buvo parengtas planas, kuriame numatyta tam tikra prasme palaikyti Lietuvos nepriklausomybę. Planui pritarė tuometinės vokiečių kariuomenės faktinis vadovas – generolas Erichas Ludendorffas. Planuota palaikyti mažą Lietuvos valstybę, Vilnių atiduodant Lenkijai. Išskaičiavimas buvo toks: būdama maža valstybėlė, Lietuva neišsilaikys ir anksčiau ar vėliau prisijungs prie atsigavusios bei sustiprėjusios kaimyninės Vokietijos. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad taip neįvyko. Iš tikrųjų įvykių raida rutuliojosi ne visai taip, kaip suplanavo vokiečių strategai. Tačiau pažvelgus į ilgesnį laikotarpį ima atrodyti, kad tuose 1918 m. planuose numatyta bendroji tendencija nebuvo visai iš piršto laužta. Tik gal ji išryškėjo daug vėliau, nei planuota iš pradžių?

Nepriklausomos Lietuvos valstybės, susikūrusios aktyviai padedant vokiečių kariams daliniams, sostinė buvo Kaunas, bet valstybė neturėjo Vilniaus ir Klaipėdos. Nors 1923 m. Klaipėdos kraštą Lietuva prisijungė, tačiau kaip demokratinė valstybė išsilaukė gana trumpai, tik iki 1926 m. gruodžio perversmo. 1939 m. rudenį Lietuva atgavo Vilnių, bet 1940 m. buvo sovietų okupuota, aneksuota. Paskui prasidėjo nacių okupacija. 1944 m. – antroji Sovietų Sąjungos okupacija. Tik 1990 m. vėl buvo atkurta nepriklausomybė. Turint galvoje, jog iki 1915 m. pagrindinės lietuviškos žemės buvo carinės Rusijos gubernijose, galima daryti išvadą, kad

XX a. Lietuva dažniausiai būdavo svetimųjų nepriklausomybės šešėlyje.

Vėl pabuvus nepriklausomybės saulėje, XXI a. pradžioje, o konkrečiai 2003 m. gegužės 10–11 d., Lietuvoje įvyko referendumas. Jame dauguma balsavo už įstojimą į Europos Sąjungą, kurios didžiausia ir ekonomiškai stipriausia narė yra Vokietija. Šalies saugumo sumetimais būtų užtekę stoti į NATO, bet Lietuvos piliečiai balsavo už Europos Sąjungą, matyt, labiausiai veikiami ekonominės raidos perspektyvų, kurios buvo žadamos. Tačiau 1918 m. vokiečių planuose ir buvo numatyta, kad Lietuva priartės prie Vokietijos, siekdama ekonominės gerovės ir saugumo.

Žinoma, nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos praėjus daugiau kaip aštuoniasdešimčiai metų, labai pasikeitė geopolitinės aplinkybės ir Europos žemėlapis. Tada nuo Raseinių iki sienos su Vokietija buvo keliasdešimt kilometrų, o dabar norint pasiekti Vokietiją, reikia pervaziuoti visą Lenkiją, tiksliau, dar ir Rusijos teritoriją Kaliningrado srityje. 1918 m. niekas negalėjo nė įsivaizduoti, kad taip bus. Tačiau tai, kad Lietuvos valstybėlė atsiras žemėlapyje be Vilniaus ir be Klaipėdos, o kada suartės su Vokietija, susisiedama su ja sąjunginiais ryšiais, vokiečių planuota dar 1918 m. Tik tai atsitiko ne taip greitai, suartėta ne tiek su pačia Vokietija, kiek su visa integruota ir toliau besintegruojančia Europa, o per tą laiką pasikeitė ir Lietuvos valstybės plotas bei Vilniaus ir Klaipėdos padėtis lietuvių naudai. Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečiai projektavo Vidurio Europos (*Mitteleuropa*) ateitį, remdamiesi Berlyno–Vienos ašimi, o dabar Europos integracijos lemiamoji ašis yra Berlynas–Paryžius. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos santykiai yra visiškai kitokio pobūdžio nei buvo tarpukario konflikto metais, kai abi šalys iki 1938 m. oficialiai net nepalaikė diplomatinių ryšių.

Visa Lietuvos istorija rodo, kad tikros nepriklausomybės nebuvo labai ilgai. Šimtmečiais truko unija su Lenkija. Daugiau kaip

šimtą metų Lietuva priklausė carinei Rusijai, o savo nenorą priklausyti įrodė aktyviai dalyvaudama antirusiškuose sukilimuose kartu su lenkais XVIII a. pabaigoje ir XIX a. Šiuose sukilimuose jei ir buvo keliamas Lietuvos valstybingumo klausimas, tai tik drauge su Lenkija. XX a. lietuviai pusę šimtmečio buvo prievarta įtraukti į Sovietų Sąjungą. Mažosios Lietuvos lietuviai vokiečių sukurtą valstybingumo erdvėje gyveno septynis šimtus metų ir ilgiau. Kaip rašysime vadovėlius, turėdami tokią istorinę patirtį ir dabar priklausydami Europos Sąjungai kartu su lenkais ir vokiečiais?

Lenkų istorikams nekyla abejonių, kad perstumdant sienas Europoje svarbiausią vaidmenį atliko J. Stalinas, o tai, kad Vilnius atiteko Lietuvai, irgi neretai yra vaizduojama kaip Stalino politikos rezultatas. 2004 m. Vilniuje išleistoje knygoje apie pilietinį pasipriešinimą Lietuvoje ir Lenkijoje 1939–1956 m. viena lenkų istorikė teigia, kad lietuvių „sąjungininkas buvo sovietų valstybės vadovas Josifas Stalinas, kuris, kaip vienas šio pasaulinio karo laimėtojų, turėjo lemiamos įtakos naujam Europos padalijimui“. Vokiečiai Rytprūsių praradimą taip pat sieja su J. Stalino sprendimais. Tačiau, pavyzdžiui, mokyklas baigę jaunuoliai, studijuojantys istoriją universitete, išgirdę, kad dėl Stalino politikos Vilnius ir Klaipėda atiteko Lietuvai, labai nustemba, mūsų mokykliniuose vadovėliuose tai nėra išryškinta.

Kodėl J. Stalinas taip palaikė Lietuvos siekį atsiimti Vilnių? Amerikiečių istorikas Alfredas Erichas Sennas mano, kad ši tema puikiai galėtų būti svarstoma šiuolaikinėje Lietuvoje. Apie tai galima paskaityti šio istoriko straipsnyje, paskelbtame žurnalo „Kultūros barai“ 2005 m. pirmame numeryje*.

Iš tikrųjų, svarstyti verta, bet tai atskira plati tema. Dabar tik pažymėsime, kad tarpukario laikotarpiu ir Berlynas, ir Varšuva,

ir Maskva Lietuvos nepriklausomybę laikė tik laikinu reiškiniu. Kaip rodo naujausi istorikų tyrimai, net ir tarpukario laikotarpiu Baltijos šalyse politinis elitas buvo labai veikiamas Maskvos. Skaitant naujausius istorikų tyrimus apie tarpukario Estijos prezidentą Konstantiną Pätsą, sunku atsikratyti minties, kad jau iki lemtingų 1939–1940 m. jis buvo marionetė Kremliaus rankose. Tačiau panašių dalykų būta ir Lietuvoje, pavyzdžiui, tarp aukščiausios grandies karininkų, taip pat generolų.

Kitas probleminis klausimas, kurį jau yra iškėlęs britų istorikas Normanas Daviesas savo veikale „Dievo žaislas: Lenkijos istorija“, yra toks. Sovietų Sąjunga, 1939–1940 m. užimdama Lietuvą, kopijavo Lenkijos imperialistinę politiką Vilniaus krašto atžvilgiu 1920–1922 m. Juk tada lenkai, užėmę dalį Lietuvos, okupuotoje teritorijoje paskelbė rinkimus į vietos seimą, o šis jau pirmajame posėdyje 1922 m. paprašė priimti butaforinę „Viduriniąją Lietuvą“ (*Litwa Środkowa*) į Lenkijos sudėtį. Žinoma, Lenkijos Seimas tą prašymą tuoj pat patenkino. N. Davieso istoriografiškai vertingą mintį galėtų toliau conceptualiai plėtoti lietuvių istorikai.

Detalesnių argumentų, patvirtinančių šią koncepciją, pateikti nesunku. Kremliai Juzefo Pilsudskio sumanytoje kombinacijoje turėjo labai imponuoti tai, kad didžiosios Vakarų valstybės, iš pradžių „purkštavusios“ dėl Liucjano Želigovskio karinės akcijos, vėliau patyliukais susitaikė su Vilniaus krašto prijungimu prie Lenkijos. Tą patį, ką lenkai aneksuodami Vilniaus kraštą, tik daug šiurkščiau visoje Lietuvos valstybėje darė ir Sovietų Sąjunga 1940 m. O marionetinio „Liaudies Seimo“ formalų prašymą priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungos sudėtį patenkino SSRS Aukščiausioji Taryba. Toliau tarptautiniu šios aneksijos įteisinimu Kremlius rūpinosi diplomatinio lygmeniu.

* A. E. Senn, „Naujausiųjų laikų istorija ir kolektyvinė atmintis“, *Kultūros barai*, 2005, Nr. 1, p. 18–22.

Tiesa, greitai po „Liaudies Seimo“ nutarimų užsienio valstybių diplomatai išreiškė protestą, o užsienio valstybės neskubėjo pripažinti Lietuvos „įstojimo“ į Sovietų Sąjungą. Tačiau kai L. Želigovskis įvykdė savo akciją 1920 m. rudenį, užsienio valstybėse iš pradžių taip pat protestuota, bet vėliau, jau po Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos, 1923 m. pradžioje Ambasadorių konferencija pripažino naująją Lenkijos rytinę sieną. Tai subtilus diplomatinis aneksijos įteisinimo būdas. Juk morališkai ir psichologiškai visada lengviau pripažinti naujas sienas, nei pasakyti, kad pripažįsti okupaciją ir aneksiją. Dėl to jau prasidėjus Sovietų Sąjungos karui su Vokietija, Kremlius rūpinosi išgauti iš Anglijos ir JAV pažadą pripažinti Sovietų Sąjungos vakarines sienas tokias, kokios jos buvo 1941 m. birželio 22 d. išvakarėse. To būtų užtekę įteisinti prievartą prieš mažas Baltijos valstybes.

Papildant teiginį, kad Maskva kopijavo lenkų politiką ir diplomatiją, norisi atkreipti dėmesį į incidentus su kareiviais, kuriuos Kremlius 1940 m. gegužės pabaigoje panaudojo darydamas spaudimą oficialiajam Kaunui. Tuomet apie incidentus su rusų kareiviais Lietuvoje pranešė „Reuters“ ir kitos žinių agentūros. Tie incidentai buvo priminti ir įteikiant Lietuvai ultimatumą Kremliuje 1940 m. birželio 14 d. Vėliau sovietinio laikotarpio „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėliuose rašyta apie „Lietuvos fašistinės valdžios“ „nusikalstamas provokacijas prieš tarybines įgulas“. Net buvo toks sakinytis: „Žvalgybos tikslais Lietuvoje buvo pagrobti keli raudonarmiečiai“. Iš tikrųjų tas provokacijas organizavo pati Sovietų Sąjunga; tai rodo archyviniais šaltiniais pagrįsti šiuolaikiniai istorikų tyrimai. Įdomu, kodėl 1940 m. visa tai buvo labai išpūsta, kam Maskvai buvo reikalingos tos provokacijos?

Incidentų su kariškiais panaudojimas politikoje ar net skelbiant karą tarptautinių santykių istorijoje nebuvo naujovė. Tokio tipo incidentą Lietuvos atžvilgiu savo tikslams

sėkmingai panaudojo Lenkija 1938 m. Tų metų kovo mėn. Lietuvos ir Lenkijos pasienyje buvo nušautas lenkų kareivis. Lenkai sukėlė didžiulį propagandinį triukšmą, apie pasienio incidentą ėmė rašyti Sovietų Sąjungos, Vokietijos ir kitų šalių spauda. Lenkija pateikė ultimatumą Lietuvos vyriausybei, reikalaudama užmegzti diplomatinis santykius. Kokia buvo atomazga? Lietuvos vyriausybė ultimatumą priėmė. Kaip jau yra pažymėję mūsų istorikai, taip buvo sukurtas precedentas priimti ultimatumus. 1939 m. pavasarį, kai Vokietija ultimatyviai pareikalavo Kauno atiduoti Klaipėdos kraštą, Lietuvos vyriausybė vėl buvo priversta nusileisti, ir Seimas priėmė atitinkamą sprendimą. Kremliaus vadovybė, įteikdama ultimatumą Lietuvai 1940 m. birželio 14 d., turėjo būti paskatinta tokios diplomatijos sėkmės, pagrįstos ginklų žvanginiu. Ultimatyvių reikalavimų politiką vykdė ne vien Lenkija, bet ji pirmoji Lietuvos atžvilgiu veiksmingai parodė ultimatumų panaudojimo mechanizmą.

Pabaigai keletas žodžių apie tai, kaip mūsų istorijos vadovėliuose vaizduojamos sovietinės okupacijos ir ypač 1940–1941 m. įvykiai. Apie 1940 m. sovietinę okupaciją ir vėliau vykusią sovietizaciją rašo visi po 1990 m. išleisti Lietuvoje aprobuoti istorijos vadovėliai, kurie apima šį laikotarpį. Pastaruoju metu tam netgi skiriama daugiau dėmesio. Pavyzdžiui, „Krontos“ leidyklos išleistame vadovėlyje 10 klasei „Naujausiųjų laikų istorija“ anksčiau vienas paragrafas buvo skirtas 1940–1941 m. įvykiams. Tačiau mokytojai skundėsi, jog medžiagos tiek daug, kad moksleiviai per vieną pamoką nespėja jos įsiminti. Todėl neseniai išleistame trečiajame vadovėlio leidime pateikta daugiau medžiagos, ji išdėstyta dviejuose paragrafuose, o temai galima skirti dvi pamokas ar daugiau. Gausu šia tema medžiagos ir kituose šiuolaikiniuose vadovėliuose, muziejų ekspozicijose, žiniasklaidoje. Tačiau kyla klausimas, ar 1940–1941 m. sovietinę okupaciją reikėtų

laikyti pirmąją, o prasidėjusią 1944 m. – antrąją? Toks okupacijų numeravimas jau tarsi įsitvirtino naujojoje istoriografijoje ir vadovėliuose, bet jis kelia abejonių. Ko gero, pirmąją sovietine okupacija vis dėlto reikėtų laikyti 1918–1919 m. ant Raudonosios armijos durtuvų į Lietuvą atneštą bolševikų kurtą santvarką. Tiesa, tada dar nebuvo Sovietų Sąjungos, bet Rusija jau buvo sovietinė.

Reikėtų neigiamai vertinti kai kurių Lietuvos švietimo sistemos valdininkų nenorą, kad mūsų istorijos vadovėliai būtų kritiškai analizuojami. Kažkodėl manoma, kad LR švietimo ir mokslo ministerijos patvirtinti vadovėliai negali būti viešai kritikuojami, o potencialūs vadovėlių kritikai turėtų prieš tai užsiregistruoti ministerijos ekspertų duomenų bazėje ir būtinai dalyvauti vadovėlių aprobavimo procese dar iki jų oficialaus išleidimo. Tačiau vadovėlių aprobavimas yra vie-

na, o jau išleistų vadovėlių analizavimas – kita. Daugelyje užsienio šalių šie dalykai nėra suplakami į vieną vietą, o egzistuoja lygiagrečiai. Mokymo priemonės reikia tarpusavyje lyginti, nagrinėti, ką apie Antrąjį pasaulinį karą jose rašo rusai, lenkai, vokiečiai, amerikiečiai ar kitų nacijų atstovai, taip pat šių tyrimų rezultatus pateikti plačiajai visuomenei. Reikia atkreipti dėmesį į vadovėlių klaidas ir tendencijas, nagrinėti koncepcijas, mokslieviams pateikti ne tik faktų kratinį, kad jie galėtų spręsti primityvius testus ir kryžiažodžius. Istorijos vadovėliuose reikia siekti conceptualumo, jaunąją kartą mokyti conceptualaus mąstymo ir rišlaus istorinio pasakojimo.

Kritiška istorijos vadovėlių analizė Lietuvoje turėtų tapti intelektualinį visuomenės lygį keliančiu ir istorinę sąmonę stiprinančiu veiksmu.